

AZƏRBAYCAN XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİNİN MUSİQİ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Vahid MƏMMƏDOV

Azərbaycan xalq çalğı alətlərindən ibarət ansambllar və orkestrlər dünya xalqlarının, xalq çalğı alətləri və orkestrləri arasında özünəməxsus və təkrarsız çalarları olan, mədəni irsimizin danılmaz mədəniyyət abidələrindən hesab olunur. Qloballaşan dünyada bütün dəyərlərin ümumiləşməsi fonunda xalq çalğı alətlərimizin tədqiq edilib öyrənilməsi və xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə salınması bu sahədə çalışan elm adamlarının üzərinə düşən ümdə vəzifələrdən biridir.

Nəsildən-nəslə daim dəyişən, təkmilləşən və bugünkü formasını alan xalq çalğı alətlərimiz mənəvi həyatımızın ayrılmaz hissəsidir. Elektron alətlərdə səslənən bayağı musiqi fonunda tarda, kamançada, balamanda və sazda ifaçılıq uzun illərin ağır zəhmət və dərin biliklər tələb edən məsuliyyətli işidir. (Qeyd etmək lazımdır ki, tar bu musiqi alətləri arasında ən geniş yayılmışdır.) Müasir Azərbaycan musiqisini xalq çalğı alətləri olmadan təsəvvür etmək olmaz.

Hər hansı sahədə aparılan diskussiyalar mütəxəssislər arasında qızğın müzakirələrə səbəb olur, institutlarda polemika prosesində ya bəyənilir və təkmilləşdirilir, ya da təkzib olunub, elmi əsası olmayan fikir kimi qırağa qoyulur. Xalq çalğı alətləri orkestrinin və onun tərkibində fəaliyyət göstərən alətlərin tədqiqi də bu sırada istisnaq təşkil etmir. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibindəki alətlərin çalarları, diapazonu, tembr və ifaçılıq xüsusiyyətləri respublikanın elmi mətbuatında müxtəlif müəlliflər arasında müzakirələrdə təhlil edilir.

Xalq çalğı alətlərimizdə Avropa bəstəkarlarının əsərlərinin ifası necə səslənir? Alətlərin diapazonunu dəyişməklə hansı yeni tembrə nail olmaq olar? və s. Bu kimi məsələlər musiqi ictimaiyyətinin həmişə diqqət mərkəzində olur.

Əvvəlcə gəlin dəqiqləşdirək ki, bir milləti xalq kimi dəyərləndirmək üçün əsrlərin yaddaşından süzülüb gələn bir neçə meyar lazımdır. Bunların arasında adət-ənənə, memarlıq, ədəbiyyat və nəhayət musiqi də vardır. Hələ XIV əsrdən başlayaraq Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində musiqi alətlərimizi və musiqi nəzəriyyəsini tədqiq edən peşəkar musiqiçi alimlər olmuşlar. Səfiəddin Urməvi (XIII əsr), Əbdülqadir Marağayı (XV əsr) kimi görkəmli musiqi nəzəriyyəçiləri bu istiqamətdə geniş araşdırmalar aparmış və sanballı əsərlər yaratmışlar.

Xalq çalğı alətlərinin əsas səslənmə, diapazon və tembr keyfiyyətləri o vaxt müəyyən olunur ki, bu alətlər tək-cə musiqi elitasının parlaq nümayəndələri deyil, həm də başqa peşə sahibləri tərəfindən də dinlənir, asan mənimsənilir və ifa edilir. Hal-hazırda bu cür alətlərin ifası üçün ali təhsilli peşəkar və qeyri-peşəkarlar tərəfindən öhdəsindən gələ biləcəyi xeyli repertuar var.

Bəzən isə bu alətlərdən estrada və klassik orkestrlərdə də istifadə edilir. Hələ keçən əsrin 70-80-ci illərində Rəşid Behbudov bu nümunəni nümayiş etdirmişdir. Onun ifaçılıq təcrübəsində musiqi nömrə-

lərində tez-tez estrada və milli musiqinin və müxtəlif alətlərin bir ansamblda uzlaşdırılmasına rast gəlmək olurdu. Estrada orkestrinin ifasında "Azərbaycan" mahnısının ifası səslənərkən tarda çalınan "Hümayun" muğamının "Tərkib" hissəsi hələ də dinləyənlərin zövqünü oxşayır. "Dan Ulduzu" instrumental ansamblında skripka, fleyta və kontrabasla birlikdə tarın da səslənməsi dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır.

Beləliklə, demək olar ki, müasir musiqi nömrələri ifa olunarkən klassik orkestrlərdə də xalq çalğı alətlərindən uğurla istifadə oluna bilər. Bu isə onu göstərir ki, yeni minilliyə Xalq çalğı alətləri ansamblları və orkestrləri zəngin musiqi təcrübəsi ilə çatmışdır.

Burada qeyd edək ki, peşəkar ifaçıların Xalq çalğı alətləri repertuarı ilə "xalq musiqisi" anlayışı təfsirini xüsusilə araşdırmaq lazımdır.

Tarixi-etnoqrafik məlumatlar, mütəfəkkir yaradıcılarımızın söz xəzinələri, peşəkar musiqiçilərin elmi-nəzəri müddəaları musiqi mədəniyyətimizin forma və janr zənginliyinə, dərin ideya-emosional məzmununa malik olmasını sübut etməklə yanaşı, Azərbaycanda yüksək ifaçılıq sənətinin, eləcə də böyük bədii-texniki imkanlara və dolğun səslənməyə malik bir sıra simli, nəfəsli və zərb alətlərinin olduğunu göstərir.

Müasir musiqi mədəniyyətimizin inkişaf mərhələsini, Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbinin yaranmasını qədim musiqi ənənələrindən və estetik prinsiplərindən ayrılaraq təsəvvür etmək mümkün deyil. Xalq çalğı alətləri muğamların, aşıq yaradıcılığının, mahnı və rəqs janrlarının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, bu alətlər xalqın məişətində kök salmaqla yanaşı, peşəkar musiqi sənətinin inkişafında da böyük rol oynayır, onlardan həm solo, həm də müxtəlif ansamblların və orkestrlərin tərkibində geniş istifadə olunur. Həmçinin, Azərbaycan bəstəkarları xalq çalğı alətlərini simfonik orkestrin tərkibinə daxil edərək, yeni səs tembrləri əldə etməyə nail olurlar.

Sadalanmalar musiqi mədəniyyətimizin müasir inkişaf mərhələsində uzun tarixi bir yol keçmiş xalq çalğı alətlərinin rolunu, onların musiqi mədəniyyətimizin inkişafında və təbliğində bədii-estetik əhəmiyyətini dəyərləndirməyə imkan verir. Həmin alətlərin texniki imkanları, tembr xüsusiyyətləri, diapazonu, xalq çalğı alətləri orkestrində yeri və mənası kimi elmi nəzəri əsaslarla bir daha qarşılaşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan xalq musiqi alətlərinin not sistemində keçməsi, bəzi alətlərin yenidən bərpası, orkestrdə yeri, eləcə də professional musiqidə geniş istifadə olunan musiqi alətlərinin xalq çalğı alətləri orkestrinə və ansambllarına cəlb olunması kimi məsələlər müasir dövrdə istər-istəməz musiqi təcrübəsində qarşıya çıxır, öz izahını və təhlilini gözləyir.

Çox qədim dövrlərdən Azərbaycan xalqının şadlıq məclislərini, toy düyünlərini müxtəlif tipli ayin və rituallarını zəngin tembrə malik çalğı alətləri ansamblları

bəzəmişdir. Yazılı məlumatlara görə, orta əsrlərdə Azərbaycanda 60-a yaxın simli, nəfəsli və zərb alətlərinin adı çəkilir. Əgər orta əsr ədəbiyyatında rast gəldiyimiz alətlər qrupu arasında ud, qanun, cəng, musiqar, ney və dəfdən söhbət gedirsə, artıq XIX əsr ansambllarının tərkibində tar, kamança, saz, balaban, zurna, nağara və qoşanağara üstünlük təşkil edirdi.

Bir çox tədqiqatçı alimlər var ki, ənənəvi mədəniyyət sahəsini araşdırarkən haqlı olaraq bunu milli musiqimizin muğam, bayatı, yallı, dastan və halayları kökündə axtarırlar. Məlumdur ki, xalq musiqisi kollektiv bir yaradıcılıqdır və yazılı olmayan, şifahi bir formada mövcuddur. Orta əsrlər dövründə musiqi alimləri tərəfindən xüsusi not yazı sistemi əsasında notlaşdırılma aparılsa da, XX əsrdə isə xalq çalğı alətlərinin not sistemi dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən yaradılmış, eyni zamanda, xalq musiqi nümunələri avropa not sistemi əsasında yazıya alınmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən çoxsaylı ifaçılıq ansamblları tərkibinə görə müxtəlifdir: aşıq ansamblları, zurnaçılar dəstəsi, xanəndə və sazəndə ansamblları, xalq çalğı alətləri ansamblları, xalq çalğı alətləri orkestri. Bu ansamblların repertuarı həm xalq musiqisindən, həm də bəstəkar əsərlərindən ibarətdir. Bu gün bəstəkarlar xalq çalğı alətləri üçün solo sonato, sonatino və pyeslər, simfonik orkestrlərin müşayiəti ilə konsertlər və süitalar yazırlar.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin bir qolu olan Naxçıvan musiqi mədəniyyəti özünəməxsus inkişaf yoluna, xüsusiyyətlərə və ənənələrə malikdir. Naxçıvanın tarixi inkişafı, mədəniyyətin təşəkkül mərhələləri, musiqinin inkişafı ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır.

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən musiqi kollektivlərinin ayrılıqda yaradıcılıq yolunun işıqlandırılması mühüm əhəmiyyətli məsələlərdən biridir və muxtar respublikanın musiqi mədəniyyətinin araşdırılması baxımından vacibdir. Eyni zamanda, muxtar respublikada formalaşmış bəstəkarlıq təşkilatının olması, naxçıvanlı bəstəkarların hər birinin yaradıcılığının öyrənilməsi perspektiv məsələlərdəndir və həlli vacib məsələlər kimi irəli sürülür.

Naxçıvanda xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradılması bir tərəfdən, bu bölgənin zəngin musiqi ifaçılığı ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirilir. Naxçıvan musiqi həyatında xalq çalğı alətlərinin geniş tətbiqi, peşəkar musiqi ifaçılarının fəaliyyəti, musiqi sahəsində güclü pedaqoji ənənələrin formalaşması müxtəlif tərkibli xalq çalğı alətləri ansambllarının və XX əsrin ortalarında xalq çalğı alətləri orkestrlərinin təşkil olunmasına zəmin yaratmışdır.

Digər tərəfdən, Azərbaycanda və bilavasitə Bakıda formalaşan musiqi təhsili və musiqi həyatındakı yeniliklərin əks-sədası olaraq, Naxçıvanda da xalq çalğı alətləri orkestri formalaşmışdır. 1930-cu illərdə Üzeyir Hacıbəylinin, Müslüm Maqomayevin, Səid Rüstəmovun və başqa bəstəkar və musiqi ifaçıların böyük xidmətləri sayəsində qurulan və fəaliyyət göstərən notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin fəaliyyəti əsil sənətkarlıq məktəbinə çevrilmişdir. Bu orkestrin təşkili sxemi, repertuarı, ifaçılıq ənənələri Naxçıvanda yaradılan xalq çalğı alətləri orkestri üçün nümunə olmuşdur.

Naxçıvanda xalq çalğı alətləri orkestrinin yaranma səbəblərindən biri də musiqi təhsilinin inkişafı ilə bağlıdır.

Hələ qədim dövrdən ustad-şagird ənənələrinə əsaslanan xalq çalğı alətləri ifaçılığı, 1930-cu illərdən artıq sistemli təhsil verən musiqi məktəblərində, daha sonralar orta ixtisas musiqi məktəbində inkişaf etdirilməyə başladı. Naxçıvanda musiqi təhsilinin genişlənməsində Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil alan və Naxçıvanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan bütün ixtisaslar üzrə musiqiçiləri (xalq çalğı alətləri və avropa alətləri üzrə ifaçıların, bəstəkar və musiqişünasların) hazırlanması ilə bağlı olmuşdur. Hal-hazırda uşaq musiqi məktəblərində, musiqi kollecinde və ali musiqi təhsili ocağı olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdindəki Konservatoriyada - bakalavr və magistr pillələrində xalq çalğı alətləri ifaçıları yüksək peşəkar müəllimlər tərəfindən yetişdirilir.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin ənənələri Naxçıvan xalq çalğı alətləri orkestrində də davam etdirilir. Bu baxımdan, xalq çalğı alətləri orkestrlərinin əsasən iki növdə - geniş tərkibli və kiçik tərkibli olması qeyd olunmalıdır. Geniş tərkibli orkestrin tərkibi peşəkar musiqi ifaçılarından ibarət olub, konsert sahəsində fəaliyyət göstərir, kiçik tərkibli orkestr isə musiqi məktəblərinin nəzdində tələbələrə təşkil olunur.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarının əsasını bəstəkarların bu orkestr üçün yazılmış əsərləri təşkil edir. Ü. Hacıbəylinin, M. Maqomayevin, S. Rüstəmovun, S. Ələsgərovun, H. Xanməmmədovun, F. Əmirovun, V. Adıgözəlovun, R. Mirişlinin, H. Məmmədovun və başqa bəstəkarların xalq çalğı alətləri üçün fantaziyaları, süitaları, konsertləri və digər iri həcmli əsərləri orkestrin daimi repertuarına çevrilmişdir. Bu əsərlər Naxçıvanda fəaliyyət göstərən xalq çalğı alətləri orkestrlərinin əsas repertuarına daxildir. Bununla yanaşı, Naxçıvan xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında naxçıvanlı bəstəkarların əsərləri xüsusi yer tutur. Müxtəlif həcmli orkestr əsərləri, eləcə də vokal-instrumental əsərlər ilk dəfə məhz Naxçıvan xalq çalğı alətləri orkestri tərəfindən səsləndirilərək, orkestrin repertuarına daxil olmuşdur.

Naxçıvanda yaşayıb-yaradan bəstəkarların yaradıcılığında xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış əsərlər mühüm yer tutur. Naxçıvan xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış əsərləri janr xüsusiyyətləri baxımından iki istiqamətdə xarakterizə oluna bilər: instrumental əsərlər: xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlər; müxtəlif janrlı əsərlər - iri həcmli silsilə əsərlər, süitalar, fantaziyalar, kiçik həcmli pyeslər və s.; vokal-instrumental əsərlər: solist, xor və xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlər; səs və xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə mahnılar. Bu baxımdan Yaşar Xəlilovun, Kamal Əhmədovun və Rəşid Məmmədovun xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlərinin və vokal-instrumental əsərləri diqqəti cəlb edir.

Bu bəstəkarların əsərlərində Vətən mövzusunun müraciət etməsi diqqətə layiqdir. Bu əsərlərdə bəstəkarlar Vətənin tarixi keçmişini və gerçək zamanla bağlı dərin fikir və hisslərini, müasir dövrdə həmvətənlərinin arzularını, lirik hisslərini, gənclərin mənevəyyatını, maraqlarını, estetik zövqünü, eləcə də qəlbinin incə tellərinə toxunan ümumbəşəri mövzulara işıqlandırmağa çalışmışdır.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan torpağının yetirməsi olan dahi şəxsiyyət, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin surəti bəstəkar əsərlərində tərənnüm

olunmuşdur ki, bu da Vətən obrazı ilə bağlıdır.

Bu əsərlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri bəstəkarların həyata, dünyaya baxışlarını təcəssüm etdirir və onların klassik ənənələrdən ayrılmayan yeni ifadə vasitələri istiqamətində axtarışlarını ifadə edir. Burada bəstəkarların düşüncələri, həyəcan və yaşantıları təmkinli və emosional bir tərzdə əks olunmuşdur. Bu sırada melodikanın quruluş xüsusiyyətləri, məqam-intonasiya əsası, sözlə musiqinin vəhdəti, vokalın və müşayiətin uyğunluğu, müşayiətin fakturası və s. xüsusi cəhətlər diqqətəlayiqdir.

Bəstəkar yaradıcılığında xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlər sahəsində milli musiqi ənənələrinin dərin qatları ilə bağlılığı və musiqi dilinin milli xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bəstəkar əsərlərində obrazın formalaşmasında xalq musiqisinin rolu, həmçinin, xalq musiqisindən gələn inkişaf prinsipləri diqqətəlayiqdir.

Y. Xəlilovun yaradıcılığında mühüm yer tutan xalq çalğı alətləri orkestri üçün "Muğam dastanı", "Süita" və "Introduzione" əsərlərinin musiqi dilinin araşdırılmasından onların məqam-intonasiya quruluşunun maraqlı cəhətləri və məqam əsaslarının məntiqi diqqəti cəlb edir. Fərdi ifadə üsullarına malik bəstəkarın musiqisinin bədii dəyəri xüsusilə qiymətlidir. Burada mürəkkəb cəhətlər sadə cizgilərlə üzvi surətdə qovuşdurularaq, yüksək bədii effekt yaradır.

K. Əhmədovun xalq çalğı alətləri orkestri, xor və solistlər üçün yazılmış "Ömrün Heydər zirvəsi" odası, "Zəfər yürüşü" və "Vətəndir" kompozisiyalarının təhlili Vətəni, tarixi şəxsiyyətləri tərənnüm edir, vətənpərvərliyə çağırış ruhunu açıqlayır. Bu əsərlər monumental vokal-instrumental ifadə tərzilə diqqəti cəlb edir, bu cəhətlər orkestrləmə xüsusiyyətlərində də özünü qabarıq büruzə verir.

Rəşid Məmmədovun səs və xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiətilə ifa olunmuş "Sən əbədiliksən", "Sənsən xilaskar", "Odlar diyannın əsgəriyyəyik", "Doğma Naxçıvan", "Bakım mənim", "Qurban gedər eşqimiz", "Daşlara yazdım", "Xoşbəxt ol, ay qız" kimi mahnıların təhlil olunmuşdur. Bu mahnılar vətənpərvərlik və lirik ruhludur. Bəstəkarın yaradıcılığında vokal musiqisi əhəmiyyətli yer tutur. Bəstəkarın vokal melodiyaları lirik ifadə vasitəsi kimi onun daxili hisslərini, ideya və

fikirilərini təcəssüm etdirir. Onun yaratdığı melodiya özliyiündə çox oxunaqlı olub, təsirli və yaddaqalandır.

Bəstəkarların xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlərinin təhlili musiqi dilində öz əksini tapmış bir sıra milli xüsusiyyətlər haqqında danışmağa imkan verir. Bu xüsusiyyətlər sırasında milli musiqinin məqam əsaslarına istinad, melodiyanın məqam dayaqları, melodik inkişafda təkrarlıq, sekvensiallıq prinsiplərindən istifadə xüsusi qeyd olunmalıdır.

Xalq çalğı alətləri orkestri üzrə orkestrləmə zamanı orkestrin tərkibini müəyyənləşdirərkən alətlərin dinamik və texniki imkanları nəzərə alınır. Xalq çalğı alətləri orkestrlərinə müxtəlif növ xalq çalğı alətlərinin daxil edilməsi ilə ayrı-ayrı alətlərin səslənmə keyfiyyətinin zənginləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Buna görə də burada müxtəlif qruplara daxil olan alətlərin təkmilləşdirilməsi məsələsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradıcılıq yoluna və repertuarına nəzər salaraq, qeyd etmək olar ki, onların inkişaf perspektivi genişdir və ildən-ildə ifaçılıq səviyyəsinin yüksəlməsi, ifaçılıq təcrübəsinin artması, rəngarəng üslublu əsərlərin yaranması sayəsində orkestrin yeni imkanları açılır. Bu baxımdan alətlərin tədqiqi, təkmilləşdirilməsi, onların səslənmə keyfiyyətinin yeniləşdirilməsi və bəstəkar əsərlərində tətbiqi diqqətəlayiqdir.

Bu gün də Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb-yaradan bəstəkarlar Xalq Çalğı Alətləri orkestri ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bəstəkarlar İttifaqının hesabat konsertlərində, yaradıcılıq baxışlarında, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə çıxış edən kollektiv yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirir.

Sonda onu da qeyd etməliyik ki, estetik cəhətdən xalq musiqisinin təsiri ümumilikdə Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbinin bütün sahələrinə geniş sirayət etmişdir. Azərbaycan xalqı var olduğu gündən xalq musiqisi özündə əmək, qəhrəmanlıq, hüzn və bayram əhvali-ruhiyyəsini ehtiva etmişdir. Xalq musiqisi xalqın özü tərəfindən yazılır və həm də xalq beşikdən tutmuş, bütün ömrü boyu əhatə edir. Kövrək vaxtlarda ovudur, sevincli vaxtlarda əyləndirir. Bu isə o deməkdir ki, xalq çalğı alətləri orkestrləri, ansamblları və digər kollektivlər hələ uzun illər xalqın zövqünü oxşayacaq və ona xidmət edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаева С.А. Народный музыкальный инструментарий Азербайджана. Баку, Элм, 2000.
2. <http://www.nakhchivan.az/portal-1/musiqi.htm>

Роль народных инструментов в развитии музыкального искусства.

В статье рассматривается роль азербайджанских музыкальных инструментов в развитии культуры и история создания и развития оркестра азербайджанских народных инструментов. Автор рассматривает репертуар оркестра азербайджанских народных инструментов и характеризует исполнительские качества разных оркестров, действующих в Нахичеване.

Ключевые слова: ансамбль, оркестр, народные музыкальные инструменты, репертуар, исполнительские качества.

The role of folk instruments in the development of musical art.

In this article's is considered the role of the Azerbaijani musical instruments in the development of culture and historical marks of development of orchestra of the Azerbaijan national instruments. The author considers repertoire of an orchestra of Azerbaijani national instruments and characterises performing qualities of the different orchestras function in Nakhchivan.

Keywords: ensemble, orchestra, national musical instruments, repertoire, performing qualities.